

החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם ויחסה של החברה הישראלית בשנות החמישים לשואה ולניצוליה

יחיעם ויץ

א

החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם, תש"י 1950, הובא לכנסת לקריאה שנייה ושלישית ב־1 באוגוסט 1950, בשלהי המושב השני של הכנסת הראשונה. לכאורה מדובר בחוק המבטא את ריבונותו המיוחדת של מקרוב של העם היהודי ואת מעמדה של מדינת ישראל כיורשת המיליונים שנרצחו באירופה וכאפוסטרופוס של זכרם. שר המשפטים פנחס רוזן אמר בהביאו את החוק לקריאה ראשונה כי 'הצעת חוק זו היא ביטוי למהפכה שחלה במצבו של העם היהודי'.¹

למרות זאת התנהלו ההצבעות על החוק כמעט ללא שמץ של חגיגות. היחיד שעמד על כך שמדובר בחוק מיוחד ויוצא דופן היה חבר הכנסת נחום גיר־רפאלקס, איש מפ"ם ויושב ראש ועדת החוקה, חוק ומשפט של הכנסת, שאמר כי 'בחוק זה מצאה את ביטוייה מחאתנו שלנו ושל כל העם היהודי נגד הפשעים האמורים, ובייחוד נגד הפשעים שנעשו על־ידי הנאצים ועוזריהם במשך מלחמת העולם השנייה. מחאתנו באה לידי ביטוי בחוק זה, במידה שחוק יבש יכול לבטא את הדבר'.²

החוק התקבל בקול דממה דקה – גם בכנסת עצמה וגם מעל דפי העיתונות. ב'הארץ' לדוגמה התפרסמה בעמוד הראשון ידיעה שכותרתה 'החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם התקבל בכנסת', אולם מאמר המערכת הוקדש לנושא אחר. ב'על המשמר' לא הוקדשה לנושא זה כותרת מיוחדת

1 דברי הכנסת, ד, עמ' 1147 (27 במרס 1950).

2 שם, עמ' 2393 (1 באוגוסט 1950).

והידיעה על אישור החוק נכללה ברשימה שסקרה את הנושאים שבהם דנה הכנסת באותו יום. כותרת הרשימה היתה: "סעיפים קטנים" בכנסת'.

בזיכרוננו הקולקטיבי החוק לעשיית דין בנאצים ובעווריהם מתקשר בעיקר ל-11 באפריל 1961, היום שבו נפתח בבית-המשפט המחוזי בירושלים משפטו של אדולף אייכמן. אולם במשך העשור שחלף מקבלת החוק ועד לפתיחת משפט אייכמן הועמדו לדין לא נאצים אלא 'עווריהם'. כפי שמצינת חנה יבלונקה, במהלך שנות החמישים הועמדו לדין בהתאם לחוק זה עשרות אנשים, וכולם – להוציא הכומר הסלובקי באנייק – יהודים.³ אחד מהם, יחזקאל אינגסטר, אף נדון למוות, אך פסק-הדין שונה עלידי בית-המשפט העליון והועמד על שנתיים מאסר בלבד.⁴

העובדה שבעשור זה, ובייחוד בראשיתו, אחרי קבלת החוק, הועמדו לדין בהתאם לחוק לעשיית דין בנאצים ובעווריהם עשרות יהודים כמעט לא נדונה עד כה במחקר. אמנם תום שגב התייחס לנושא זה בספרו, אך הוא הקדיש לו עמודים ספורים בלבד, ואף זאת במסגרת הפרק העוסק ב'משפט קסטנר'.⁵ מבחינה זאת מאמרה של יבלונקה הוא מאמר חלוצי הדן בנושא שאינו רק חשוב ורגיש אלא במידה רבה אף טראומטי.

העובדה שזה היה ייעודו של החוק היתה ידועה בראש ובראשונה למחוקקיו; שר המשפטים פנחס רוזן אמר בעניין זה דברים מפורשים, ויבלונקה מביאה אותם.⁶ אך לא רק המחוקק אלא כלל הציבור שח בארץ אותה עת היה מודע בעצם לעובדה זאת. יבלונקה אמנם קובעת, ובצדק, כי 'במרבית עיתוני התקופה התייחסו רק לחלק מהמשפטים, וגם לאלה – בידיעות קטנות ובעמודים פנימיים', אולם בכל זאת מן הראוי להעיר בהקשר זה שתי הערות.

ראשית, עיתוני התקופה היו מצומצמים מאוד בהיקפם. עיתון של יום חול כלל לא יותר מארבעה עמודים ולעתים אף פחות מזה – במיוחד בשנות החמישים הראשונות, כשמחסור חמור בנייר הביא לצמצום דרסטי בממדי העיתונים. בהתאם לכך יש להתייחס למושג 'עמודים פנימיים'.

שנית, המעיין בעיתוני התקופה אינו יכול להתעלם לא רק מעצם ההתייחסות לתופעה אלא אף מהצגתה לעתים באופן בולט. לדוגמה במרס 1951 התפרסמו בעשרה מגיליונות 'חרות' ידיעות הקשורות למשפטים שנערכו בהתאם לחוק זה. באפריל באותה שנה הופיעו ידיעות בעניין זה בשבעה מהגיליונות, ובמאי – בשמונה מהם.

ומעבר לזה עיון בכרוניקה העיתונאית מעלה כי סגנון ידיעות אלה – הן סגנון כותרותיהן והן סגנון הידיעות עצמן – היה רחוק ביותר מ'ניטרליות' ומ'אובייקטיביות'. מדובר בידיעות שציירו את הנאשמים כ'חיות אדם' סדיסטיות וצמאות דם שהתעללו בקרבנותיהן בהנאה ועלו באכזריותם אפילו על הגרמנים. כך לדוגמה בידיעה שכותרתה "הקאפו" היו מוסיפים מלקות כדי לזכות בשבחי הגרמנים' נמסר כי במשפטו של יחזקאל אינגסטר העיד אבא מושנברג מחיפה כי 'לא פעם היה קורה

3 ראה מאמרה בגליון זה.

4 ראה: ת' שגב, המיליון השביעי: הישראלים והשוואה, ירושלים 1991, עמ' 246-247.

5 שם, עמ' 241-247.

6 ראה לעיל, הערה 1.

שהקאפו היה מוסיף מלקות על המספר שקבע השומר הגרמני.⁷ ובידיעה אחרת שכותרתה 'נאשם במעשי אכזריות בתור קאפו לשעבר' נמסר כי במשפטו של אברהם פריד, שנאשם במעשה פשע כלפי האנושות כששימש כקאפו במחנה בולקנינגהם שבגרמניה, תיאר העד הלל איצקוביץ כיצד הנאשם 'יחד עם שמונה קאפוס' תפסו נער בן חמש-עשרה מבין עצורי המחנה, הכניסו אותו לבור מים ו'לאחר מכן רגמו אותו ברגבי עפר קפואים'.⁸

מדוע נדחקו משפטיהם של 'עוזרי הנאצים', שהיו גדושים הן באלמנטים מרגשים והן באלמנטים מרגיזים ופרובוקטיביים, לשולי התודעה ולשולי המחקר גם יחד? שאלה אחרת העולה בהקשר זה, ושאליה התייחסה גם 'בלונקה', היא באיזו מידה החוק עצמו והיבטיו השונים כפי שבאו לידי ביטוי בעיקר בשנות החמישים היו בבואה ליחסה של החברה הישראלית לשואת יהודי אירופה ולניצוליה, ובמיוחד לאותם ניצולים שהגיעו לארץ?

ב

יחסה של החברה הישראלית לשואה בשנות החמישים התאפיין במיקוד האשמה לא ברוצח אלא בקרבן. אחד האירועים המרכזיים ביותר שבהם עלתה שואת יהודי אירופה על סדר היום הציבורי והנפשי בשנות המדינה הראשונות הוא משפטו של מלכיאל גרינוולד, שחיש מהר הפך ל'משפט קסטנר'. בפועל ישב על ספסל הנאשמים במשפט זה ישראל קסטנר, חבר מפא"י ואיש הוועדה לעזרה והצלה בבודפשט, שניסה כמטב יכולתו, הדלה עד אימה, להאט במשהו את תאוצתה הקטלנית של מכונת ההשמדה. שמואל תמיר, הסנגור דה-יורה שהפך לתובע דה-פקטו, האשימו בשיתוף פעולה עם הנאצים ואף טען כי שיתוף פעולה זה היה תנאי הכרחי למימוש ה'פתרון הסופי' בהונגריה. בנאום הסיכום שלו, באוקטובר 1954, אמר בין השאר:

משום ששיתוף הפעולה של קסטנר לא היה שיתוף להפקרת החירות והכבוד בלבד, אלא היה שיתוף בתהליך של השמדה ביולוגית, של השמדת העם ממש שאין אחריה ולא כלום. זה שיתוף פעולה שאי-אפשר אפילו להגיד להצדקתו את הטענה השיגריתית: יבואו ימים אחרים והמצב ישתנה.⁹

טיעון זה אומץ כמעט במלואו על-ידי השופט בנימין הלוי; הוא כתב בפסק-דינו כי קסטנר עמד בין יהודי הונגריה לבין פעולות התנגדות שהיו מקטינות את ממדי ההשמדה, ודחה את טענת התביעה כי הצלת 1685 נוסעי 'רכבת ההצלה' המפורסמת לא באה במקום הצלת מאות האלפים.¹⁰ בעקבות פסק-דינו של הלוי הועלו תביעות מפורשות להעמיד את קסטנר לדין לפי החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם, ובצורה הנחרצת ביותר דרשו זאת נציגי המפלגה הקומוניסטית הישראלית (מק"י). חברת הכנסת אסתר וילנסקה לדוגמה אמרה בהציגה את הצעת אי-האמון שהגישה מק"י

7 חרות, 4 במאי 1951.

8 שם, 13 במאי 1951.

9 מצוטט בתוך: "ויץ, האיש שנרצח פעמיים: חייו, משפטו ומותו של ישראל קסטנר, ירושלים 1995, עמ' 229-230.

10 ראה: שם, עמ' 248.

בעקבות החלטת פרקליטות המדינה לערער על פסק־דינו של הלוי:

התביעה להביא את קסטנר לדין היא באינטרס עמנו כולו, באינטרס הציבוריות הישראלית כולה, בלי הבדל השקפה פוליטית והשתייכות מפלגתית. ההשמדה הנאצית פגעה בהמוני העם מכל המפלגות ומכל השכבות... הננו פונים לחברי הכנסת מכל המפלגות להתנגד למזימה לטשטש את הפשע של שיתוף הפעולה עם הנאצים והכנת הרצח של חצי מיליון יהודים, ולהחליט לתבוע להעמיד את קסטנר לפי החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם.¹¹

אולם במשפט זה לא רק קסטנר הפך לנאשם למעשה – מבחינה ציבורית ופוליטית התגבש במשפט כתב אישום נגד הנהגת היישוב בשנות הארבעים, שהיתה להנהגת המדינה בשנות החמישים, ובייחוד נגד בן־גוריון ומשה שרת, שהיה בתקופת המשפט ראש הממשלה ושר החוץ. המשמעות הציבורית העיקרית של פסק־דינו של הלוי התמצתה בטענה כי לא רק קסטנר אלא הנהגת מפא"י כולה השתיקה את הידיעות על השואה ובעצם הפקירה את יהדות אירופה לגורלה. ב'חרות' נכתב בעניין זה:

אנו מודים, אין לנו ענין יתר על המידה בקסטנר. שמחים היינו להדיח מקרבנו את הדגנראט המוסרי הזה ולשכות אותו כלל באם לא היה נציג של משטר, של אווירה פוליטית מסוימת, של אקלים מוסרי ואתי מסויים, וליתר דיוק של אקלים משולל מוסר ואתיקה בחברה שלנו. בתור נציג של אווירה מוסרית ואחית, מן הדין שקסטנר יועמד לדין ויופיע לפני כס השופט בהתאם לחוק הישראלי לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם.

מן הדין שיחד עם קסטנר יתנו את הדין המנהיגים הממונים עליו שהוציאו לו את תעודת היושר. מן הדין שיחד עם כל אלה יועמדו למשפט ויתנו את הדין כל ראשי המוסדות שקסטנר ייצג אותם, שבשםם הוא פעל, ניהל מו"מ, שיתף פעולה עם הנאצים ומכר את היהודים.¹²

'משפט קסטנר' הוא הדוגמה המפורסמת והבוטה ביותר לדינמיקה שהביאה להפניית האצבע המאשימה נגד הקרבן, אך זאת איננה הדוגמה היחידה. דוגמה אחרת היא הפולמוס הנוקב שניהל נתן אלתרמן בשאלה 'האם היו שתי דרכים?', כלומר אם אמנם מוצדקת ההעמדה הדיכוטומית שרווחה באותה עת של המחתרת שכולה גבורה ואור מזה ושל היודנרט ה'פושע ומשתף הפעולה' מזה.¹³ מטרתו של אלתרמן לא היתה לפגוע בכבוד המחתרת וביוקרת מנהיגיה – היחיד שהעז להטיל ספק בצדקתה המוחלטת של דרכם היה אורי צבי גרינברג.¹⁴ אלתרמן ביקש לשנות במשהו את פסק־הדין הקטלני שגזר הציבור על כל ראשי היודנרט ולהבין את מניעיהם ומעשיהם ולו באופן חלקי. הוא עשה זאת תוך ניסיון למצוא קווי דמיון בין התנהגות מנהיגי המחתרות לבין התנהגות ראשי היודנרט, בהסתמכו לא אחת על דברים שכתבו ראשי המחתרת מאחר שבעיקרו של דבר אלה היו הדברים היחידים שראו אור באותה עת. אלתרמן שאל:

11 דברי הכנסת, יח, עמ' 2111 (28 ביוני 1955).

12 'בנארי, 'קסטנר – סמל המשטר', חרות, 28 ביוני 1955.

13 'אלתרמן, על שתי הדרכים: דפים מן הפנקס, ההדיר, ביאר והוסיף אחרית דבר ד' לאור, תל־אביב 1989.

14 ראה: ז' בן־שלמה, 'חובת הספרות לאור חורבן הגלויות: ראיון עם אורי צבי גרינברג בקבלו פרס ביאליק', זמנים, 14 ביולי 1955; 'ויץ, 'השינוי בדימויו של קסטנר', קתורה, 69 (תשרי תשנ"ד), עמ' 142.

האין זה סילוף לצייר תמונה מחולקת בקו תכוף לשני חלקים: מצד אחד - תנועת המחתרת, ומצד שני יודנראט עקוב מדם יהודים? היכן בתמונה מסולפת זאת כל גווניה של הציבוריות היהודית, ביניהם גם גופים ציונים מובהקים, ציוניים-סוציאליסטיים, שעמדו בתוך תוכה של הפרשה לא כבוגדים, לא כפושעים, [אלא] כאנשים שהתחבטו אף הם באותן שאלות שעמדו לפני תנועת המחתרת, אלא שלא הסיקו את מסקנת המרד וההתאבדות, כשם שעל מסקנה זאת חלקו גם חברים בתוך המחתרת עצמה?¹⁵

הניסיון של אלתרמן ליצור תמונה מאוזנת יותר ומרשיעה פחות - ניסיון שלא היה חף ממניעים פוליטיים¹⁶ - עורר תגובות חריפות ביותר, ואף נטען נגדו כי דבריו הם בחזקת 'חילול הקודש'. דן לאור, באחרית הדבר שהוסיף ל'על שתי הדרכים', טוען כי הביקורת נגד אלתרמן, שמקורה כמעט אך ורק בשמאל הציוני, יוצרת 'חטיבה פובליציסטית בהחלט ראויה לשמה, המציגה בחדות רבה ובחריפות בלתי רגילה - תוך כדי הוויכוח הנוקב עם כתבי אלתרמן - את העמדה הנורמאטיבית, הרשמית כמעט, כפי שזו התייצבה בארץ לאחר השואה ובעיקר בשנות החמישים'.¹⁷

דוגמה להתקפה בוטה וחריפה על עמדותיו של אלתרמן ניתן למצוא בדברים שנשא יצחק צוקרמן (אנטק), ממנהיגיו המיתולוגיים של גטו ורשה וממייסדי קיבוץ לוחמי הגטאות. באספת בחירות שנערכה בתל-אביב מטעם ה'תנועה לאחדות העבודה' (הפולמוסים שאנו דנים בהם נערכו בחלקם ערב הבחירות לכנסת השלישית) אמר צוקרמן:

כפי שכותב המשורר דרך אחת היא ללוחם וליודנראטניק... רק בשורות השיר של נתן אלתרמן [כך במקור, י"ו] חיים בשלום היודנראטניקים והלוחמים. באותיות המתות. אבל בחיים היתה התגוששות מרה, היה קרב, היו קרבנות... בוארשה הכניעו אנשי הארגון היהודי הלוחם את היודנראט, ולכן היה המרד. והוא עוד מודיע לנו, שהם עשו מעשי הצלה. האם היודנראטים הצילו? האם השתדלנים הצילו? מי הציל? רומקובסקי הציל בלודז' מרין הציל בזגלמביה? גנץ הציל בוילנה? בארש הציל בבאליסטוק? רק רוח המרד יכולה היתה להציל. רק מי שהטיף לאי כניעה, רק מי שהטיף לא לציית לפקודות הגרמנים יכול היה להציל.¹⁸

גם בביטוי 'כצאן לטבח', שהיה שגור באותה עת, חבויה אצבע מאשימה. פרט לרמיזה כי מיליוני היהודים שנספו בשואה לא עמדו בגורמה של 'דור תש"ח' ושל 'מגש הכסף' האלתרמני, מובלעת בביטוי זה הטענה כי אילו אותם מיליונים לא היו הולכים כ'צאן לטבח' גורלם היה שונה ולפחות היו מצילים משהו מכבוד העם שחולל ונרמס.

התוק לעשיית דין בנאצים ובעווריהם משתלב אפוא במגמת היסוד הקנונית של האשמת הקרבן במקום הרוצח. פן זה בא לידי ביטוי גם בדברים שנאמרו בדיונים על החוק, למשל בדברי חבר הכנסת ישראל ברי-יהודה ממפ"ם שיבלונקה מביאה בהרחבה. אך מעבר לכך העובדה שבמשך שנים הועמדו לדין על-פי חוק זה עשרות יהודים ואפילו לא נאצי אחד מלמדת על משמעותה של התופעה.

15 אלתרמן (לעיל, הערה 13), עמ' 37.

16 ראה: י' ויץ, 'שני הסברים לשתי דרכים', קתורה, 53 (תשרי תש"ן), עמ' 123-131; וראה גם דברי מזכיר מפא"י חבר הכנסת יונה כסה בישיבת מזכירות מפא"י ב-12 ביולי 1955, אמ"ע, 24/55.

17 אלתרמן (לעיל, הערה 13), עמ' 135-136.

18 את פרוטוקול דברי צוקרמן קבלתי מצביקה דרור מקיבוץ לוחמי הגטאות; וראה עוד: למרחב, 17 ביולי 1955.

אחד ההסברים לתופעה זאת הוא הקושי להתמודד עם הטוטליות של השמדת יהודי אירופה, עם העובדה שמדובר באירוע שלא יכולנו לצפותו ולא יכולנו למנעו. הטענה כאילו מה שעמד בין העם היהודי לבין הצלתו, החלקית לפחות, היה קסטנר או בן-גוריון או אדם צ'רניאקוב או התנהגותם של הקרבנות, שלא היו גיבורים, היא טענה שיש בה יסוד מאשים אך גם יסוד מרכז. על רקע טענה זו אימתה של ההשמדה נעשית פחות טוטלית ודטרמיניסטית, כי הרי היו בידינו כביכול כלים להתמודד עמה, אלא שלא השכלנו לעשות בהם שימוש. כנראה יש צורך בפרספקטיבה היסטורית, בבגרות ובביטחון כדי להתמודד עם מלוא אימת ההשמדה ללא צורך בגורמים מתווכים שבמידה רבה קל ונוח להאשים, אותם ולא את האשמים האמיתיים. ובעניין זה נכתב: 'הנפש האנושית מסרבת להכיר בגלעגותה הפוטנציאלית. היא היתה מעדיפה להעמיד פנים שקורבן השואה הוא דבר מה "שונה", משתף פעולה או גיבור - ולא להודות בפוטנציאל הגיהנום והכלייה הצפון בחובה'.¹⁹

נקודת מבט זו מעניקה לנו פרספקטיבה נוספת לבחון את משמעותו של משפט אייכמן. לא היה זה רק המשפט הראשון שבו הועמד לדין נאצי ולא 'עוזר'. היתה זאת גם הפעם הראשונה שבה ישב על ספסל הנאשמים הרוצח עצמו, האקספדיטור הגדול של המוות, כהגדרתו של חיים גורי.²⁰ לראשונה היתה החברה הישראלית מסוגלת להתמודד גם עם הרשע וגם עם מה שעולל לקרבנותיו. הושבת הרוצח על כס הנאשמים העניקה לגיטימציה לקרבנו, והשתחררות מהאשמת הקרבן הביאה לאמפתיה עם מצוקותיו וחרדותיו.

הביטוי העיקרי להענקת הלגיטימציה לקרבן היה בנכונותו של הציבור הישראלי להאזין ולקבל את עדויותיהם של למעלה ממאה העדים שהעידו במשפט, רובם המכריע יהודים 'סתם', שלא היו גיבורים או משתפי פעולה אלא ניצלו בעור שיניהם מהתופת הנאצית. נראה לי כי היבט זה של משפט אייכמן מהווה הסבר נוסף למעמדו כנקודת מפנה ביחסה של החברה הישראלית לשואת יהודי אירופה וכנקודת ציון בתהליך התבגרותה של החברה.

ג

החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם משקף את יחסה של החברה הישראלית לשואה גם מההיבט הפוליטי. בשנות החמישים נלוו כמעט לכל האירועים שנערכו לזכר השואה ולקרבנותיה מחלוקות פוליטיות בלתי פוסקות, וכמעט בכל האירועים שבהם עלתה השואה על הבמה הציבורית מילא הממד הפוליטי תפקיד מרכזי.²¹ כך היה בשנת 1952 בוויכוח על השילומים, בשנת 1953 בוויכוח על חוק זיכרון השואה והגבורה - יד ושם, בשנים 1954-1955 בתקופת 'משפט קסטנר' ולאורך כל העשור במהלך הדיונים והוויכוחים על הנצחת השואה וגיבוש דפוסי הזיכרון. ממד פוליטי זה היה קיים גם

19 ב' הוכמן, 'חזרה', שדמות (אביב תשל"ו), עמ' 33.

20 ח' גורי, מול תא הזכוכית: משפט ירושלים, [תמ"ד] 1963, עמ' 271.

21 ראה: 3, 1, *Israel Affairs*, 1995, Y. Weitz, 'The Political Dimension of Holocaust Memory in Israel during the 1950s', pp. 129-145 (Spring 1995).

בדיון על החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם. יבלונקה מציינת, ובצדק, כי 'חברי הכנסת ערי ז'בוטינסקי מ"חירות" ומאיר וילנר ממק"י ניצלו את הדיון לצרכים פוליטיים' – ז'בוטינסקי תבע לחקור את מחדלי ראשי הסוכנות בתקופת השואה, ואילו וילנר קרא למלחמה נגד ה'פאשיסטים החדשים' (כלשונו), הלא הם האימפריאליסטים האמריקנים 'הנעזרים בפושעי מלחמה נאצים'. בדברי הדוברים השונים בדיון על החוק, ובמיוחד בדברי נציגי המפלגות הרדיקליות מימין ומשמאל, ניתן למצוא את המוטיבים המרכזיים שעלו שוב ושוב במהלך שנות החמישים. ובלשון אחרת, בדיון על החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם, שהיה אחד הדיונים הראשונים בנושא השואה שנערך במדינת ישראל, ניתן לאתר את הבסיס לפוליטיזציה של השואה במשך כל העשור, עד למשפטו של אייכמן. נציג מק"י בדיון על החוק היה מאיר וילנר. הוא ראה את החוק דרך הפרוימה של המלחמה הקרה, וטענתו העיקרית היתה כי יש לראות בנאציזם אחד מביטוייו של הפשיזם. לכן יש להיאבק לא רק נגד הנאציזם, אלא נגד הפשיזם על כל גילוייו, כלומר הקפיטליזם והמערב. דבריו בעניין זה היו מפורשים:

אחד מחסרונות הניסוח בחוק זה הוא שמדובר בחוק על נאצים בלבד. הנאציזם היא אחת התופעות של הפאשיזם, של הגזענות, של הכנת המלחמה. הנאציזם עלול לחזור גם במקומות אחרים. הפאשיזם והנאציזם חוזרים ומתארגנים מחדש בגרמניה וגם במקומות אחרים, בהם הממשלות מכינות ממשלה חדשה. הפאשיזם והנאציזם היו צורות שלטון של קבוצות של פינאנס קפיטל, שהכינו מלחמה, שאפו לכבוש ארצות אחרות, לרכוש שווקים. למען הפניית ההמונים מן האויב האמיתי, הם הסיתו עם בעם, הפיצו את תורת הגזע הנאצית והפאשיסטית, והשמידו יהודים ובני עמים אחרים.²²

מוטיב זה שב ועלה בדברי וילנר ובדברי נציגים אחרים של מק"י בכל הפולמוסים שהתעוררו בקשר לשואת יהודי אירופה. כמו קאטו הזקן, שבכל אחד מנאומיו שב והצהיר כי יש להחריב את קרתגו, כך הזכירו דוברי מק"י שוב ושוב כי ה'מערב הקפיטליסטי-האימפריאליסטי' הוא יורש הנאציזם וממשיכו ולכן יש להילחם גם בו. לדוגמה מק"י נקטה עמדה אופוזיציונית בוויכוח הסוער והמר שנערך בינואר 1952 על ניהול משא ומתן ישיר עם הרפובליקה הפדרלית (גרמניה המערבית) בנוגע לשילומים, והנימוק העיקרי של נציגי המפלגה נגד המשא ומתן היה העובדה שמדובר בגרמניה המערבית, הקשורה לגוש שירש את הנאצים וממשיך את דרכו. בדיון בכנסת בנושא זה אמר מזכיר מק"י, חבר הכנסת שמואל מיקוניס:

כל פרשת המשא-ומתן של נציגי ממשלת בן-גוריון עם ממשלת בון בשנה האחרונה מפגינה באופן הברור ביותר, כי אין למשא-ומתן זה ולא כלום עם האינטרסים האמיתיים של עם ישראל ומדינת ישראל; כי משא-ומתן זה הוא באינטרס הפושע של מציתי המלחמה האמריקאיים בריטיים, המקימים לתחייה את הנאציזם במערב גרמניה.²³

זה היה הטיעון המרכזי גם בתגובת המפלגה, בקיץ 1955, על פסק-הדין של השופט בנימין הלוי ב'משפט קסטנר'. ב'דבר יד-חנה', ביטאון הקבוצה היחידה של המפלגה, נכתב:

22 דברי הכנסת (לעיל, הערה 1), עמ' 1159.

23 שם, ט, עמ' 916 (8 בינואר 1952).

הקו בו נקט קסטנר הביא לרציחת חצי מיליון יהודים על-ידי הנאצים. הקו ההוא נמשך עד היום ומאפיין את השלטון הקיים בישראל. הקו של שיתוף פעולה בוגדני עם אויבי העם נמשך עד היום כאשר ממשלת ישראל נתנה הכשר להחזית הורמאכט הנאצי, כאשר יחד עם ההסתדרות הציונית סירבה לשלוח נציגים לוועידה העולמית של היהודים מתנגדי חימוש גרמניה, כאשר זוממים לחתום על חוזה צבאי עם [ג'והן פוסטר] דאלס [מזכיר המדינה האמריקני] כדוגמת החוזים אשר נחתמו עם [שליט סין הלאומנית] צ'אנג-קיי שק, [שליט ספרד] פרנקו ו[שליט דרום קוריאה] סינגמן ריי, ולדחוף את ארצנו, את עם ישראל, לטבח עולמי למען המיליארדים האמריקאים ושותפיהם בישראל כפי שקסטנר עשה למען קומץ עשירים ומיוחסים, כטענת השופט. זהו אותו הקו, אותה השיטה, אותם המנהיגים ואותה הסכנה האיומה העלולה לצמוח אם לא נוכל בעוד מועד להזעיק את הציבור וללכדו לחזית עם רחבה נגד ממשיכי דרכו של קסטנר והקסטנרים למיניהם ב-1955.²⁴

ד

נציג מפ"ם בדיון על החוק בוועדת החוקה, חוק ומשפט של הכנסת היה חבר הכנסת ישראל בר-יהודה (אידלסון), חבר קיבוץ יגור וממנהיגי הבכירים ביותר של 'הקיבוץ המאוחד'. כפי שיבלונקה מציינת, בר-יהודה הדגיש בדבריו את ההבדל התהומי, הבלתי ניתן לגישור, בין דרכה הטהורה, הגיבורית והצודקת של המחתרת לבין דרכו הנפשעת של היודנרט, שעליו דיבר תוך שימוש בביטויים חריפים במיוחד. בדבריו אלה של בר-יהודה בא לידי ביטוי אחד הקווים המרכזיים בהתייחסות של מפ"ם, וגם של ה'תנועה לאחדות העבודה' שהתפלגה ממנה בשנת 1954, לשואת יהודי אירופה: מחד גיסא ראייתה את עצמה כאפוסטרופוס העיקרי של הגבורה היהודית - בשואה וגם בארץ-ישראל, ומאידך גיסא התנגדותה הנחרצת לדרכו ה'שתדלנית' וה'בוגדנית' של היודנרט. עמדה זו משתקפת גם בדברי יעקב חזן, מנהיג 'הקיבוץ הארצי' ומפ"ם, בדיון שנערך בכנסת על חוק זיכרון השואה והגבורה - יד ושם:

עלינו לא להשכיח את העובדה המכרעת, שבמרכזו של המרד הגדול, זה אשר הקיף לא רק את גיטו וארשה, וילנה וביאליסטוק, כי אם פרץ בצורות שונות בעשרות מקומות, ניצבו בני תנועות הנוער החלוציות ובמרכזן: השומר-הצעיר, דרור, החלוץ הצעיר, וארגוני הפועלים, ובראשם חברי פועלי-ציון שמאל, הקשורים לארץ-ישראל.²⁵

אותה עמדה נקטו אנשי מפ"ם גם בוויכוח עם התפיסה החלופית שהציג אלתרמן, וביתר חריפות בקיץ 1955, אחרי מתן פסק-דינו של השופט הלוי. ב'למרחב', ביטאון ה'תנועה לאחדות העבודה' ובי'משא', מוספו הספרותי, חזרו וכתבו שוב ושוב על ההבדל התהומי ש'בין הגבורה לכניעה' - בין דרכה של חנה סנש, חברת קיבוץ שדות-ים, שהשתייך ל'קיבוץ המאוחד', לבין דרכו ה'שתדלנית' והגלותית של העסקן קסטנר. דברים אלה נכתבו על-ידי מנהיגיה הבכירים ביותר של התנועה, ביניהם ישראל גלילי ומשה כרמל, וכן על-ידי כמה סופרים מרכזיים שהיו קשורים אליה, כמו

24 'הקסטנרים של היום', דבר יד-חנה, 13 (יולי 1955).

25 דברי הכנסת, טו, עמ' 1331-1333 (18 במאי 1953).

האחים אהרן ומתי מגד. לדוגמה יום אחרי מתן פסק־הדין נכתב ב'למרחב':

מתוך פסק־הדין שניתן אתמול בבית־המשפט המחוזי בירושלים, נשקף אלינו מה עלה לו למי שבחר להלך בדיפלומטיזם קוויזלינגי עם משמידי העם היהודי וסופו שלא הציל אלא הסגיר את העם ואת כבוד עצמו ואת כבוד העם השפיל וחילל. לעומת דרך מדותיים זו מזהירה אלינו במלוא היפעה ראיית־הגולד של החלוצים־המורדים, של הפרטיזאנים, של מארגני הבריחה וההעפלה ושל השליחים־הצנחנים אשר חנה סנש משמשת להם סמל. אלה שלא הלכו בדרך היודנראטים, שלא נפתו לשטן אלא חירפו נפשם על חיי העם וכבודו – הם שהיצילו את אשר ניתן היה להציל והם שהמשיכו את [ה]היסטוריה העברית.²⁶

ה

גם דברי נציגי תנועת ה'חירות' בדיון על החוק אפייניים להתייחסות תנועתו לשואה. נציג התנועה בדיון היה חבר הכנסת ערי ז'בוטינסקי, בנו של מייסד התנועה הרוויזיוניסטית וממנהיגי סיעת 'למרחב' הרדיקלית. בדבריו הציע להקים בית־דין מיוחד 'שיחקור את כל תולדות השואה ויקבע את מידת האחריות הראשונית ואחריות המשנה הרובצת על עם זה או אחר, על מפלגה זו או אחרת או על אדם זה או אחר'. אחד מתפקידי בית־דין מיוחד זה יהיה:

לחקור גם את התנהגות המוסדות השונים שלנו, ובתוכם בראש וראשונה את התנהגות הסוכנות היהודית, וכאשר אני אומר 'לחקור' אני אומר זאת מתוך הנחה שנעשו עבירות או פשעים; אולם מן הראוי שאנחנו נקבע כלפי הדורות הבאים, האם באמת עשינו כל מה שהיה אפשרי. עלינו לקבוע דבר זה בוודאות. כל זמן שהדבר לא נקבע אין הוא ידוע.²⁷

דברים אלה עוררו את ועמה של שרת העבודה גולדה מאירסון (מאיר); היא קבעה כי דברי ז'בוטינסקי הם בחזקת 'חילול השם' ושאלה כיצד העז 'להזכיר בנשימה אחת עם הסוכנות היהודית את אלה... שידיהם מגואלות בדם התינוקות של העם היהודי'.²⁸ בתגובה לדברי מאירסון פרסם חבר הכנסת שמואל מרלין, שבתקופת המלחמה היה מראשי 'קבוצת ברגסון' שפעלה בארצות־הברית, ושיחד עם ז'בוטינסקי היה ממנהיגי 'למרחב', מאמר שבו הציג שוב את טענות ז'בוטינסקי, אך בצורה בוטה וישירה יותר.²⁹ במקום שבו הציב ז'בוטינסקי סימני שאלה, הציב מרלין סימני קריאה, ובין השאר כתב:

יתייחד נא כל אחד מאיתנו – כולל גברת מאירסון – עם נפשו ומצפונו וישית את ידו על ליבו ויגיד: 'ידינו לא שפכו את הדם הזה של 6 המיליונים'. מיהו הצדיק, הטהור, המושלם או מיהו מצח הנתושת שיעשה זאת?

האמנם עשינו את הכל שהיה באפשרותנו לעשות? האם מיצינו את כל האפשרויות של השפעה, של קשרים, של דעת קהל, של לחץ, של איומים, של פעולה מדינית, של מפעלי מחאה יעילים ושל מעשים 'בלתי אחראים' או אפילו מעשי ייאוש? אין טעם להשפיל את העיניים או לגמגם: לא עשינו, ועל כן אשמונו.

26 'בתדהמה ובסערת נפש' (מאמר מערכת), למרחב, 23 ביוני 1955; וראה: י' ויץ, 'בין בודפשט לארשה – על בעיית הלחימה ב"משפט קסטנר"', דפים לחקר תקופת השואה, יב (תשנ"ה), עמ' 309–330.

27 דברי הכנסת (לעיל, הערה 1), עמ' 1153.

28 שם, עמ' 1155.

29 'גברת מאירסון, נא לא להתרעם!', חרות, 31 במרס 1950.

האשמת הנהגת היישוב בכלל וראשי מפא"י בפרט בהפקרת יהודי אירופה עמדה במוקד ההתייחסויות של תנועת ה'חירות', ולפניה של הצה"ר, לשואה. כבר בשלהי 1942, מיד עם הפגמת הידיעות על השמדת יהדות אירופה, החל הצה"ר לתקוף בחריפות רבה את 'האצולה הסוכנותית', כלשונו. הוא האשים אותה בהעדפת אינטרסים כיתתיים וחלקיים על האינטרס הכולל של טובת העם היהודי, ואף קבע כי ראשי הסוכנות משתמשים בידיעות על ההשמדה כדי לבצר את כוחם של המגזרים הקרובים אליהם, כמו ההסתדרות, הקיבוצים ו'סולל בונה'.³⁰ ה'משקיף', ביטאון הצה"ר, היה מלא וגדוש במאמרי ביקורת חריפים ביותר נגד הנהגת היישוב, ונכתבו בהם דברים נוסח:

לא נשכח למוסדות את ימי 'סטרומה'... כשהמתיחות הנפשית של כל היהודים במולדת נוצלה אך ורק לשם איסוף אלפי לירות לטובת 'מוסד' זה או אחר, 'נציגות' פלונית או אלמונית. והרבבות הללו נעלמו באותה חבית סדוקה, שאין שיעור לכח קליטתה... [אך] תביעת המדינית של ההמונים התנדפה כאילו לא היתה ולא נבראה...³¹

מגמה זאת זכתה למימוש יוצא דופן במחנה המגורשים של אנשי האצ"ל בקניה, במשפט ציבורי שנערך שם ליעקב גאנס, ראש היודנרט בגטו וילנה. כל אלה שנכחו במשפט זוכרים היטב כי 'היתה זו חוויה מרגשת לשמוע את הטיעון חוצב הלהבות של הקטגור, שמואל כצנלסון (תמיר)'.³² בשנים 1954-1955, בתקופת 'משפט קסטנר', הגיעה מגמה זאת לשיא. מבחינתה של תנועת ה'חירות' מטרתו העיקרית של המשפט היתה להוכיח עד כמה חברי מפא"י ומנהיגיה, שלטענתה שיתפו פעולה עם הבריטים בארץ ועם הנאצים בהונגריה, אחראים להפקרת יהודי אירופה למר גורלם. לשם כך היו ראשי 'חירות' מוכנים לשתף פעולה אפילו עם תמיר, שהיה מראשי סיעת 'למרחב' ופרש מ'חירות' בשנת 1953, ושיחסם אליו היה, בלשון המעטה, פרובלמטי ביותר. ממכתב ששלח עורך-הדין אריה מרינסקי, חבר 'חירות' ושותפו של תמיר, לאריה בן-אליעזר, ממנהיגיה הבכירים ביותר של 'חירות', עולה כי היו מוכנים ליצור קשר עם תמיר רק בשל חשיבותה של המטרה – האשמת הנהגת היישוב בהפקרת יהודי אירופה. במכתב שבו ביקש מבן-אליעזר, שישב בפרס, לסייע לתמיר בהשגת חומר הנוגע למשפט, ושנמצא באירופה, כתב מרינסקי:

אינני בא כאן ללמד סגוריה על מעשיו ועברו של תמיר – אדרבא, מסכים אני שמבחינת התנועה פשע האיש ואין למחול לו 'סתם ככה'. אבל לא בזה העניין! [ההדגשה במקור] ולא שיקולים אלה חייבים להכריע במקרה דנן. תהיינה תכונותיו ו[ה]אמביציות של תמיר אשר תהיינה, נראה לי, עם כל הכבוד, שיש לראות את המצב שהתהווה כעת באור שונה לחלוטין... הרי עיור היה רואה שזוהי הזדמנות בלתי חוזרת לתת מכה ניצחת ולהתחשבן עם נבלות אלה... הרי מתייצבת [צ"ל: ניצבת, י"ו] מולנו הזדמנות חד-פעמית לחקור את האדונים הללו – לחקור אותם על פרק שחור שהם רצו לשכות, על פרק מדהים ומחריד שהם ניסו לקבור...³³

30 ראה: י" ויץ, 'הביקורת הרוויזיוניסטית על הנהגת היישוב בתקופת השואה', קובץ יד ושם, כג (תשנ"ד), עמ' 271-290.

31 'ומה עכשיו?', המשקיף, 3 בדצמבר 1942.

32 פ' גנוסר, 'ישראלים בגלות באפריקה', הארץ, 29 במרס 1996.

33 המכתב, מה' 22 במרס 1954, שמור במכון ז'בוטינסקי, פ" 33/7; על עמדת תנועת ה'חירות' בתקופת 'משפט קסטנר' ראה: י" ויץ, 'תנועת החירות ומשפט קסטנר', יהדות ומגו, 8 (תשנ"ג), עמ' 243-267.

נציגי תנועת ה'חירות', כמו נציגי מפ"ם ומק"י, השתמשו אפוא בדיון על החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם כדי להעלות עניינים שהיו קרובים ללבם, גם אם הקשר בין עניינים אלה לבין הדיון בחוק עצמו היה עקיף, רופף ואף פחות מזה.³⁴ מבחינתם לא החוק היה עיקר אלא הצגת אותם עניינים, שהיו חשובים ביותר בעיניהם, ושאותם העלו שוב ושוב בשנות החמישים ולעתים גם מוקדם יותר, בשנות הארבעים. בכך ללא ספק תרמו המפלגות תרומה שקשה להגזים בחשיבותה לפוליטיזציה של הדיון בשואה ולהפיכתו לנושא הקשור קשר בל יינתק לעניינים אחרים שעל סדר היום הציבורי והפוליטי, בין אם הם קשורים לשואה ובין אם נכפו עליה.

הדיון על החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם היה מעין חזרה כללית לקראת דיונים אחרים בנושא השואה שהתנהלו במשך שנות החמישים, ובחזרה זו נקבע במידה לא מעטה אופיו של הדיון הציבורי בנושא השואה במהלך העשור.

1

יבלונקה מעלה על נס את פסיקת בית-המשפט העליון, שניתנה ב־1964, בערעור שהגיש ה"ב, מפקד המשטרה היהודית בבגדן שבזגלמביה, שנדון על-ידי בית-המשפט המחוזי לחמש שנות מאסר. להערכתה עמדת השופטים, בראשות הנשיא יצחק אולשן, בפסק-דין זה מבטאת את השינוי העמוק שחל ביחסה של החברה הישראלית להתנהגות היהודים בשואה בכלל ולהתנהגות ראשי הציבור היהודי במיוחד. יבלונקה מדגישה במיוחד את העובדה ששופטי בית-המשפט העליון קבעו כי תהיה זו התנשאות והתחסדות מצדם לשפוט את אלה שהם מעולם לא היו במקומם.

אולם פסיקה זאת של בית-המשפט העליון לא היתה המקרה הראשון שבו נקטה הערכאה השיפוטית הבכירה ביותר גישה זאת, בניגוד לעמדת השופטים בבית-המשפט המחוזי. שש שנים קודם לכן, בינואר 1958, ניתן בערכאה זאת פסק-הדין בערעור שהגיש פרקליטות המדינה על פסק-דין של השופט הלוי ב'משפט קסטנר'. בערעור ישבו חמישה שופטים, וארבעה מהם סמכו ידיהם על פסק-הדין הארוך והמפורט שכתב השופט שמעון אגרנט.³⁵ אחת הקביעות המרכזיות והעקרוניות בפסק-דין היתה כי אל לנו לשפוט את התנהגותו של קסטנר בדיעבד אלא עלינו לנסות ולהיכנס לעורו ולהבין את שהניע אותו בשעת מעשה. עמדה עקרונית זאת הביאה לכך שבכל הנקודות העקרוניות בפסק-דין של אגרנט היה שונה לחלוטין מזה של הלוי.

גם בעניין זה ניתן אפוא לראות כיצד הדיון בחוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם מבטא את מגמות היסוד ביחסו של הציבור הישראלי לשואת יהודי אירופה ומשתלב בהן.

34 יוסף שפרינצק, יושב ראש הכנסת, העיר לז'בוטינסקי אחרי סיום נאומו: 'יש לי הרושם, שהנאום האחרון הרשה לעצמו לכלול את הכל ביחד, ללא בדיקת המושגים'.

35 ראה: ויץ (לעיל, הערה 9) עמ' 339-345.